

Pataki Ferenc:

A DEVIÁNS VISELKEDÉS EGYES PROBLÉMÁI

Ameddig a történelem távoli mélységeibe vissza tudunk pillantani, mindig nyomára bukkanunk azoknak az emberi aktusoknak, amelyeket a modern társadalomtudomány fogalmával deviáns viselkedésnek nevezünk (öngyilkosság, izgatószeresek - egyebek közt az alkohol mértéktelen fogyasztása; a másik ember elleni agresszió, a bűnözés). Bizonyára igaza van Durkheimnek, amikor ezt írja: "...bizonyos intenzitású öngyilkosságkeltő áramlatot normális szociológiai jelenségnek kell... tekinteni." (1967, 372.)

Természetesen az önpusztító, önromboló vagy a társadalom mindenkori normatív rendjét sértő megnyilvánulások mindig sajátos, történetileg és kulturálisan meghatározott, konkrét arculatot öltenek. Ezért csupán a legelvontabb általánosság szintjén tekinthetjük őket egyazon társadalmi jelenség megnyilvánulásainak. Aligha kell bizonygatni, hogy a tulajdon elleni bűncselekmények szükségképpen feltételezik a tulajdon alakjainak történeti kialakultságát, s e tény leképeződését a társadalom tagjainak normatív tudatában. Az emberáldozat rituális cselekedete, a narkotikumok fogyasztása meghatározott alkalmakkor vagy a vérbosszú kötelezettsége az érintett kultúrákban éppenséggel kötelező erejű, normatív aktus volt, s bizonyos esetekben még ma is az.

Így pl. a mai magyarországi cigányság körében tapasztalható - antiszociálisnak minősített - megnyilvánulások

hátterében gyakran felfedezhetjük a tulajdonfogalom kialakulatlanságából vagy a vérbosszú hagyományaiból eredő különös indítékokat, kulturális mintákat. A történelem, az etnográfia vagy a történeti szociológia sajnálatos módon mindeddig viszonylag kevés módszeresen feltárt adatot bocsátott rendelkezésünkre a deviáns viselkedés történeti folytonosságának, illetve gyökeres átalakulásainak megvilágításához.

1.

Kétségtelennek látszik azonban, hogy a modern értelemben vett deviáns viselkedésformák többé vagy kevésbé tömegessé válása és megszilárdulása a modern - főként a 19. századi - tőkés fejlődés terméke. Aligha véletlen, hogy a születőben lévő szociálpszichológia egyik jellegzetes iránya, az ún. "tömeglélektan" elsőként a tömegbűnözéssel (Sighele, Tarde, Le Bon), s általában a "tömegjelenségekkel" kezdett módszeresen foglalkozni a századforduló táján. Ugyancsak e korszak szülötte Durkheim mindmáig mellőzhetetlen munkája az öngyilkosságról. Az is említésre érdemes, hogy Engels nevezetes írása ("A munkásosztály helyzete Angliában") nagy figyelmet szentel a pauperizálódott munkástömegek körében fellelhető deviáns viselkedésmódoknak (alkoholizmus, erőszakos cselekedetek, prostitúció stb.).

A modern ipari fejlődés s kivált annak tőkés formája szétfoszlatta a hagyományos-patriarchális létformákat, meggyorsította az urbanizációs folyamatokat, tömegessé tette az individualizálódást kísérő létbizonytalanságot, megteremtette a tömeges pauperizmus és a munkanélküliség viszonyait. Mindez kiélezte a társadalmi feszültségeket, a különböző típusú konfliktusokat. E háttérrel vált tömegessé a bűnözés, a prostitúció, nőtt az alkoholizmus és a mentá-

lis betegségek köre. Különösen kiéleződtek ezek a folyamatok azokban az országokban és régiókban, amelyek nem a tőkés fejlődés klasszikus útját járták végig, hanem felemás, feudális maradványokkal terhelt társadalmi képleteket hoztak létre, s a sajátos prosz fejlődési utat követték. Ez sok tekintetben csakúgy jellemző volt a cári Oroszországra, mint a magyar fejlődésre.

Minden esetre tény, hogy a múlt század végén s a század első évtizedében (1870 és 1910 között) hazánkban több mint kétszeresére nőtt az öngyilkosságok száma. Kialakult a nagyvárosi "hivatásos" bűnözés, és számos adat szerint ugrásszerűen megnőtt az alkoholizmus térhódítása. Megszaporodott a mentális betegségek - köztük a többé-kevésbé súlyos elmebetegségek - áldozatainak száma is. Mindezeket a társadalmi folyamatokat nyomon követte a korszak társadalomtudománya. Elméleti kiindulópontjaitól függően vagy társadalomkritikai, antikapitalista éllel tárta fel őket, vagy igyekezett elleplezni társadalmi okaikat, s az érintett egyének személyes felelősségéhez kapcsolni őket ("erkölcstelenség", gyenge intellektus, az akaraterő hiánya "istentelenség" stb.). Az új jelenségeket a korszak nagy realista irodalma is visszatükrözte Balzactól Dosztojevszkijig, sőt Gorkijig. (Lásd a csavargó tematikát műveiben vagy az Éjjeli menedékhelyet!)

A társadalmi viselkedés deviációs alakjainak történeti létrejötte, tömegessé válásuk történeti feltételei korábban hajlamossá tettek arra, hogy bizonyos illúziókkal szemléljük felszámolásuk, a társadalomból való kiiktatásuk lehetőségeit. Olybá tűnt ugyanis - s ez korábban határozottan meg is fogalmazódott a szocialista országok társadalomtudományi gondolkodásában -, hogy a tőkés viszonyok radikális átalakítása s a szocialista folyamatok kibontakozása

mintegy automatikusan felszámolja a deviáns viselkedésmódok társadalmi alapjait, gyökereit, s fokozatosan kiiktatja őket a szocialista társadalom életéből. Ha azok mégis fennmaradnak, nem tekinthetők másnak, mint a korábbi osztályviszonyok "maradványainak", "anyajegyeinek" vagy esetleg bizonyos külső hatások, nemzetközi divatok és minták termékeinek.

E feltevések mélyén az az elméleti kiindulópont lapangott, hogy a szocialista társadalomban - kivált annak érett alakjában - semminemű objektív alap nincs, amely indokolhatná a deviáció jelenségeit. Sőt, olykor úgy vélekedtek, hogy e tények léte mintegy "kompromittálja" a szocialista valóságot, s ezért célszerű őket kivonni a társadalmi nyilvánosság figyelme köréből. (Lásd pl. a különböző eljárásokat az öngyilkossági statisztikák közlésével az egyes szocialista országokban!)

Természetesen nem vitatható, hogy a társadalom hagyományai és kulturális mintái - egyebek közt a tőkés múltból, sőt, még messzebből hagyományozódó mintái - nem tűntek el a társadalom életéből. Így pl. az a szokás, hogy az alkoholfogyasztást a "férfiasság" vagy a "felnőtttség" jelének, máskor az "ünnepi alkalmak" elengedhetetlen tartozékának tekintik, messzire nyúló hagyományokkal rendelkezik; s ezek nem kapcsolhatók össze közvetlenül a tőkés viszonyokkal. Ugyanilyen viselkedési mintái hagyományozódnak a bűnözésnek, a rejtett prostitúciónak vagy a korrupciónak is. Az utóbbi esetben főként akkor, ha hiány mutatkozik a fogyasztási javak vagy bizonyos társadalmi előnyök egyetemes hozzáférhetőségében. Ugyancsak szembeötlő a nemzetközi minták befolyása is. Elegendő arra utalni, hogy a szocialista társadalmakban is feltűnt a kábítószer (vagy pótszereinek) fogyasztása, ami nyilvánvalóan idegen hatásokat tükröz,

hiszen az európai kultúrában - főként a kelet-európaiban - e szokásnak nem voltak előzményei. A kábítószer-fogyasztás a tengeren túli ifjúsági szubkultúrákból szivódott át Európába, majd onnan a szocialista országokba is. A kulturális és egyéb fogyasztási szokások, az ifjúság és a felnőtt társadalom életében és életmódjában megfigyelhető divatok (szórakozási, öltözködési, érintkezési stb. divatok) mind egyetemesebbekké válnak, s rendkívül gyorsan terjednek az országhatárokon keresztül. De ugyanezek a csatornákon terjednek a deviáns viselkedés mintái is; a szocialista országok mai valóságát nem választja el "kínai fal" sem önmaguk történeti múltjától, százados hagyományaitól, sem a világ többi részétől.

2.

Mindez azt jelenti, hogy a szocialista országok életében megfigyelhető deviáns jelenségek egyik forrása kétségtelenül "külső" jellegű, legyen bár szó akár a történeti előzményekről, akár a jelenlegi nem-szocialista világról. Emellett azonban - s ezt nagy nyomattal kell aláhúznunk - magában a szocialista valóságban is megjelhetnek azok a "belső" okok, források, amelyek kellően indokolják a deviáció viselkedés fennmaradását, sőt esetenként kiterjedését. S aligha van ma időszerűbb feladat, mint ezeknek az okoknak a módszeres feltárása, majd ennek nyomán a társadalmi cselekvés lehetséges irányainak és módjainak, szervezeti formáinak kialakítása.

A kemény és kibúvót nem engedő tények hatására túl kell lépnünk azon a felfogáson, amely úgy vélte, hogy a szocialista viszonyok megerősödése és kibontakozása mintegy közvetlenül és automatikusan elvezet a társadalmi deviáció megszüntéhez. A szocialista társadalmaknak hosszú

távú, átgondolt stratégiával kell rendelkezniük arra vonatkozóan, hogy miképpen korlátozhatják e jelenségek hatókörét, miképpen szűkíthetik befolyásukat. Egy bizonyos értelemben meg kell tanulniuk "együttélni" velük, éspedig úgy, hogy - szakadatlanul elemezvén létrejöttük okait s konkrét arculatukat - fokozatosan visszaszorítják újratermelődésük feltételeit.

Melyek ezek a feltételek? Legáltalánosabban szólva abból a felismerésből kell kiindulnunk, amely közkeletűvé vált a korszerű marxista-leninista gondolkodásban. Lenin rámutatott: az antagonizmus és az ellentmondás korántsem azonos minőségű jelenségek, az előbbi eltűnik, az utóbbi fennmarad a szocializmusban is. A jelenkori szocialista társadalmakban különböző típusú és eredetű társadalmi ellentmondások, konfliktusok léteznek. Ezek részben a még meglévő objektív társadalmi (strukturális, gazdasági, kulturális, területi, etnikai stb.) egyenlőtlenségekből, részben a belőlük származó egyéni esélyegyenlőtlenségekből származnak.

A mindennapi létviszonyokat is átszövik a személyes érintkezésben (családi kapcsolatokban, munkahelyi viszonyokban, lakóterületi és szervezeti kapcsolatokban) támadó érdekellentétek, versengések és konfliktusok. Makarenko a maga tapasztalatai alapján éppenséggel a szocializmus sajátos vonásának tekintette a konfliktuózus jelleget. "... a mi életünknek éppen jellemző sajátossága a konfliktusos jelleg. Éppen életünk szabadsága idézi elő elsősorban a konfliktusok felszínre törését, a konfliktus elleni támadás lehetőségét... Rendszerünket semmiképp sem a konfliktusmentesség jellemezheti, hanem a konfliktusokra való készség, a konfliktusokkal való szembenézés... Életünk titka és szépsége nem a konfliktusmentességben, hanem a

konfliktusok megoldására való készségünkben és képességünkben rejlik." (1952, 424.) Úgy vélte és remélte, hogy a szocialista viszonyok érlelődésével a tipikus és tömeges társadalmi konfliktus finomabbá, mélyrehatóbbá és árnyaltabbá válik, "humanizálódik", s "az emberi személyiség rejtettebb mélységeit tükrözi."

A társadalmi és személyes konfliktusok mindig sajátos módon leképeződnek az egyén élményeiben és tapasztalataiban, s arra indítják, hogy igyekezzenek megoldást lelteni, vagyis megszabadulni a konfliktus hordozta feszültségtől. Nos, egészen általánosan szólva, a deviáns viselkedésmódok sajátos hibás és társadalomellenes - máskor pedig önpusztító - konfliktusmegoldási mintát képviselnek.

A bűnözés bizonyos alakjainak fennmaradásában döntő szerepet játszanak azok a fogyasztási aspirációk, amelyek a társadalomban morálisan és jogilag nem elfogadott módon - vagyis nem a munka révén - kívánják kielégíteni a szükségleteket, hanem kriminális eljárásokhoz folyamodnak. A modern szociológia az anómia fogalmával (Durkheim, Merton) írja le azokat a helyzeteket, amelyek a kívánt célok és a hozzáférhető eszközök közötti feszültség révén antiszociális cselekedetekhez vezethetnek. Az alkoholfogyasztás vagy a szokássá vált (s nem csupán kíváncsiságból kipróbált) kábítószerfogyasztás egyik funkciója lehet az, hogy az egyént átmenetileg "kiemeli" mindennapi létének feszültségeiből vagy megoldhatatlannak látszó konfliktusaiból. Természetesen a már kialakult függőség a további önpusztító viselkedés oka lehet, s a betegség alakját öltetheti, mint a krónikus alkoholizmus esetében. De a kezdeteknél szinte mindig megeléjük a konfliktus gerjesztette pszichikus feszültséggől való - akár csak átmeneti - szabadulás késztetését. Az öngyilkosságok esetében még szembe-

ötlőbb az egyén képtelensége konfliktusai megoldására és tartós elviselésére: a konfliktushelyzetből való "kilépés" itt a legradikálisabb, mert irreverzibilis és jöváteneetlen. De - amint azt a modern szociális pszichiátria felismerései bizonyítják - a mentális megbetegedések, zavarok (neurózisok) hátterében is rendre felfedezhetjük az egyén szorongásait, személyes vagy szubjektíve átélt társadalmi konfliktusait.

Az elmondottak nyomán - mintegy összegezve - azt mondhatnánk, hogy a deviációs viselkedésmódok az okok és feltételek két nagy csoportjával kapcsolhatók össze. A társadalom makroviszonyai (tulajdon- és osztályviszonyai) a maguk antagonisztikus ellentmondásai révén tömegesen állíthatják elő azokat a körülményeket (létbizonytalanság, munkanélküliség, kiszolgáltatottság, elmagányosító individualizálódás, éles társadalmi különbségek és privilégiumok stb.), amelyek a lakosság nagy csoportjait arra indítják, hogy a deviáns viselkedésmódokhoz folyamodjanak konfliktusaik megoldása végett. Az okok másik nagy csoportja - röviden szólva - az egyén mindenkor társadalmi integráltságának állapotától, valamint a deviáns mintákkal szembeni "ellenálló erejétől" függ, vagyis eszméi-morális arculatától, akaraterejétől, személyiségének érettségétől és autonómiájától.

Elegendő egy pillantást vetni a nemzetközi statisztikai adatokra s azok hosszútávú tendenciáira, s tüstént kitűnik, hogy mi sem volna félrevezetőbb, mint megelégedni kizárólag a makroszociológiai feltételek és tényezők vizsgálatával, valahányszor a deviáns viselkedés okait elemezzük. Erre pedig olykor van hajlandóság. Olvashatunk ugyanis olyan elemzéseket, amelyek pl. az öngyilkosságok dinamikáját közvetlenül a munkanélküliség alakulásával

magyarázzák. Ám ha összevetjük - mondjuk - az olasz, osztrák és az angol öngyilkossági adatokat, kiderül, hogy az "egytényezős" és túlságosan elvont magyarázó elvek semmit sem oldanak meg. S ha még azt is hozzáteszük, hogy az öngyilkosság fennmaradt, sőt olyakor növekedett is egyes szocialista országokban, ahol pedig immár évtizedek óta ismeretlen a munkanélküliség, még összetettebb lesz a kép.

Alapvető tényként kell leszögeznünk, hogy a deviációs viselkedés polikauzálisan meghatározott jelenség, amelynek létrejöttében történeti és aktuális tényezők csakúgy együtt hatnak, mint makroszociológiai, szociálpszichológiai és individuális-személyes (személyiségpszichológiai) tényezők. Éppen ebből következik, hogy a deviációs jelenségek kutatása jellegzetesen interdiszciplináris feladat. Önmagában egyetlen tudományág sem birtokolja mindazokat a fogalmi és tudományos eszközöket, amelyek e jelenségek megvilágításához s a velük kapcsolatos társadalmi cselekvési alternatívák kidolgozásához szükségesek. Csakis az érintett tudományok egész csoportja (szociológia, pszichológia, történelem, etnográfia, jogtudomány és kriminológia, pedagógia, pszichiátria, genetika stb.) lehet képes arra, hogy a deviáns jelenségek valamennyi dimenzióját együtt vizsgálja, s a kapott adatokat szervesen összekapcsolja egy átfogó magyarázó modellben. Ennek során a pszichológia elsősorban arra vállalkozhat, hogy a személyiség szintjén megvilágítja mind a deviáns viselkedés konkrét geneziséét (leírja a "predeviáns szindrómát"), mind pedig a sikeres társadalmi szankcionálás, illetve gyógyítás és reszocializáció eredményes módjait.

Mindaddig nem érintettük a deviáció fogalmi meghatározásának kérdéseit. E téren a nemzetközi tudományos életben különböző felfogások és szemléletmódok polemizálnak egymással anélkül, hogy napjainkra eljutottunk volna egy átfogó, magyarázó elméleti modellig.

A polarizáció két szélső pontját a naturális-biológiai, illetve az elvont szociológiai redukcionizmus képviseli. Az előbbi kizárólag az egyénben rejlő naturális-biológiai tényezőkkel (sajátos genetikai konstellációval, biokémiai szabályozási zavarokkal, idegrendszeri működésmódokkal) magyarázza a deviáns viselkedés lényegét és okait. Az utóbbi kizárólag meghatározott szociológiai-ökonómiai elvekhez folyamodik, s elvileg kirekeszti az egyén szintjén vizsgálható különböző diszpozíciók, hajlamosító tényezők (egyéni diszpozíciók és helyzet körülmények) szisztematikus elemzését. Így a pszichológiai vizsgálat számára is csupán korlátozott helyet hagy meg. Ez a felfogás tulajdonképpen Durkheim tradícióját követi. Az idevágó vitákat sokoldalúan tekinti át Dubinyin, Karpec és Kučrjavcev munkája. (1982)

A jelenkori tudományos eredmények alapján kétségtelennek kell tartanunk, hogy mind a társadalom gazdasági-strukturális és történeti-kulturális viszonyaitan, mind pedig az egyéni adottságokban találhatunk olyan tényezőket, amelyek az egyén szintjén többé vagy kevésbé hajlamosítanak a deviációra. Ebben az értelemben jogosultan beszélhetünk a deviáció szocio-kulturális és naturális diszpozíciójáról. Az utóbbin főként a pszichopátiának (vagy szociopátiának) nevezett jelenséget értjük, amelynek a háttérében egyre világosabban ismerjük fel a viselkedés-

szervezés (mindenekelőtt a viselkedésgátlás) pszichikus és pszichofiziológiai zavarait.

Különösen fontos számot vetnünk - mint már említettük - az ún. szocio-kulturális diszpozíciókkal. Meghatározott nemzeti, lokális vagy etnikai kultúrákban sajátos, hagyományosan öröklődő cselekvésmódok, minták, konfliktusmegoldási modellek élhetnek és hagyományozódhatnak vagy keletkezhetnek, amelyek - ha beépülnek az egyénbe - ugyan-csak fogékonyabbá tehetnek valamely deviáns viselkedésmódra. Ismeretes, hogy a kriminalitástól érintett családokban felnövő gyermekek egyszerűen átveszik és követik a szülők, ismerős felnőttek mintáit. A "férfiasság" és a "felnőtt-ség" képzetéhez - mint említettük - még ma is számos társadalmi csoportban hozzátartozik az alkoholizálás, a dohányzás, az egresszív magatartás.

A hajdani magyar agrárproletariátus körében a nagybirtokról vagy a "kincstártól" lopni egyenesen dicsőégszámba ment. (A nemrég elhunyt költőóriás, Illyés Gyula poémát írt e témáról "Hősökről beszélek" címmel. A hősök a nagybirtok cselédei, akik ravasz ügyességgel fosztogatják a grófi földet, hiszen jogérzetük nem lát kivetnivalót a dologban.) Gyakorta találkozunk bizonyos kultúrákban a halál heroizálásával, kivált az öngyilkosságéval - főként reprezentatív személyiségek esetében. Ez utóbbiak meghatározott társadalmi körben (pl. értelmiségi rétegekben) utánzásra készíthetnek. (Hadd emlékeztessünk Jeszenyin, Majakovszkij és József Attila sorsára.)

Olykor az alkoholizálás összekapcsolódhat "nemzeti búsongással" vagy a "nemzeti sajátosságok" egyikének tűnhet. ("A magyar ember akkor is iszik, ha örül, akkor is, ha szomorú.") S ki tudná ma már megmondani, hogy

Dosztojevszkij Krillovjának dilemmája az öngyilkosság kapcsán (Ördögök) miképpen és milyen körben hatott, s hányan léptek Anna Karenina nyomába? Bizonyosnak mondható, hogy minden nemzeti kultúra számos mintát sugall a különböző élethelyzetekre, konfliktus-megoldási módokat kínál, amelyek azután nagyon finom pszichológiai közvetítések révén fejthetik ki hatásukat az egyénre.

Ezek a szocio-kulturális diszpozíciók olykor nagyon érzékeny, kevésbé szembeötlő rétegeket is érinthetnek az egyénben. Magyarországon immár csaknem egy évszázada megfigyelhető az öngyilkosságok területi eloszlásában egy különös szabályszerűség, amely annál is különösebb, mivel az ország területe igen kicsiny. Az ország délkeleti, tiszántúli megyéiben mindig csaknem háromszor akkora évenként az öngyilkosságok száma, mint a délnyugati, dunántúli megyékben. Ennek okait mindmáig nem sikerült egyértelműen megmagyarázni. Feltehető azonban, hogy egyéb tényezők mellett a helyi kultúrákban létezhetnek olyan finom, gyakran nem is verbalizált s csupán az érzelmi reakciókban élő minták, amelyek merőben más módon reagálnak az öngyilkosságra. Az egyik esetben szinte heroikus aktusnak vélik, esetleg jóváhagyó közönnyel viseltetnek iránta, megszokott, már-már familiáris cselekvési mintának tekintik; más esetben elítélően és idegenkedve fogadják, s így válaszolnak rá.

Mindezzel csupán azt kívánjuk jelezni, hogy a deviáció szocio-kulturális és naturális-biológiai diszpozícióinak elkülönítése az egyén szintjén további termékeny vizsgálódások lehetőségét teremti meg. Természetesen ez az elkülönítés pusztán logikai, hiszen a valóságos életben a különféle diszpozíciók elválaszthatatlanul egybeszővődnek, áthatják egymást.

Emellett az is igaz, hogy a diszpozíció nem közvetlen oka a deviációnak, hanem csupán hajlamosító, közreható tényezője. Bizonyos azonban, hogy ha kedvezőtlen tendenciák és hajlamok megfelelő szocio-kulturális mintákkal találkoznak össze a szocializáció során, különösen annak korai szakaszaiban, nagy valószínűséggel előáll majd a deviáns viselkedés valamely változata vagy azok sajátos együttjárása. Végül is a deviáció meghatározói a társadalom "kemény" - gazdasági-strukturális - tényeiben csakúgy megelhetők, mint a tudati-kulturális szférában, a tradíciók és a mindennapi létformák, szokások és sztereotíp reakciók világában. Persze itt is - mint mindig - szükség van az árnyalt és a konkrét elemzésre. A gazdasági bűncselekmények mindig közelebb állnak a gazdasági szabályozókhoz és azok változásaihoz, ilyen értelemben kevesebb bennük a "szociálpszichológiai mozzanat". Ezzel szemben az alkoholizmus vagy az öngyilkosság egyéni előállásában több a pszichológiailag is megragadható közvetítő tényező.

A deviáns jelenségek többé vagy kevésbé széleskörűen láthatók minden modern társadalomban, s ezért élénken foglalkoztatják a közvéleményt. Már csak azért is, mert jelenlétük mértéke (főleg a kriminalitása és az alkoholizmusé) érinti a társadalom tagjainak biztonságérzetét is. Ebből az következik, hogy a deviáció kihívásával így vagy úgy szinte mindenki szembenéz, s önmagára nézve eldönti: enged-e a kihívásnak vagy sem. Ennélfogva a társadalmi egyént - személyiségének kidolgozottságát és erejét, társadalmi felelősségtudatát és moralitását - vagy éppen ezek hiányát - a deviáció önálló oksági tényezőjének kell tekintenünk. A deviációt korlátozni és leküzdeni csak olyan társadalmi cselekvési stratégia képes, amely egyszerre befolyásolja a "külsőt" (a társadalmi létfeltételeket és viszonyokat) és a "belső" (az egyén pozitív lehetőségeit).

A deviáció viselkedés meghatározására tett erőfeszítéseket gyakran befolyásolják értékmozzanatok. Az így támadó nézeteltérések olyakor skolasztikus és szörszálhasogató jelleget is öltének. E meddőnek látszó kérdésfeltevések egyike az ún. "pozitív deviancia" problémája. Gyakorta olvashatunk ugyanis olyan vélekedéseket, hogy a társadalmi deviáció korlátozását, leküzdését célzó erőfeszítések egyúttal a "nehéz emberek", a szabálytalan tehetségek, az alkotó és újat teremtő személyiségek korlátozását is célozzák, s valójában a társadalmi konformizmust, a mindenkit egyformára nyíró kaszárnyaszellemet szolgálják.

E kérdésfeltevés, amely rendszerint az "újbaloldal" képviselőinek írásaiban fogalmazódik meg, a nyugati szociológia egy sajátos tendenciózus áramlatához kapcsolódik. Ismeretes, hogy a polgári szociológiában gyakran a deviáns viselkedés kategóriájába sorolják a forradalmi magatartást, a fennálló társadalmi és kulturális viszonyok radikális átalakítására tett erőfeszítéseket. Ennek az eljárásnak az ideológiai és politikai összefüggései meglehetősen kézenfekvők és könnyen beláthatók.

A "pozitív deviancia" fogalmi ellentmondást hord magában, illetve a fogalomnak egy olyan kiterjesztésével jár, amely azt gyakorlatilag használhatatlanná teszi. Semmi sem indokolja, hogy a gyakorta valóban "szabálytalan" tehetség küzdelmeit, az alkotó és szuverén egyén személyes összeütközéseit és konfliktusait, a konstruktív antikonformizmust belemossuk a deviáció jelenségkörébe, s így megfosszuk önálló arculatától. Félreértés ne essék, nem a tényt vitatjuk (ti., hogy a kiválók nem is ritkán nehezen illeszkednek be a rutinszerű, konzervatív keretekbe, amiből sajátos konfliktusok erednek), hanem annak ésszerűségét, hogy

a fejlődést szolgáló társadalmi konfliktusnak ezt az ön-
álló típusát belefoglaljuk a deviáció fogalmi körébe.
Egyébként pedig az "újbaloldali" kritikában a "pozitív
deviancia" fogalma gyakran mindenfajta "lázadás" és kü-
lönc nonkonformizmus apológiáját is szolgálja.

Úgy véljük, hogy a deviáns viselkedésnek a maga ál-
talánosságában két alapvető kritériuma van: az érvényes,
többé vagy kevésbé széles társadalmi egyetértéssel alátá-
masztott társadalmi (erkölcsi, jogi vagy csupán tradíció-
nális) normák megsértése, továbbá maguknak az érintett
személyeknek és/vagy a széles értelemben vett társadalmi
javaknak, a másik embernek okozott kár. E két kritérium
természetesen meglehetősen általános, és számos további
értelmezési feladatot támaszt, de - legalábbis úgy véljük
- elvileg helyesen írja le a jelenséget. Különösen fontos
azt aláhúzni, hogy a szocialista értékrendben az önpusz-
títás és önrombolás bizonyos formái (főként az alkoholiz-
mus és az öngyilkosság) nem tekinthetők tisztán "magán-
ügynek". Gyakran halljuk ugyanis ezt az ellenvetést: "Ki-
nek mi köze hozzá, hogy mihez kezdek magammal? A magam ura
vagyok, azt teszek magammal, amit akarok, sőt, ha kívánom
elpusztítom magam vagy akár prostituáltként élek. Ezzel
semmifajta törvényt nem szegek meg, legfeljebb a vallását,
de az úgysem érvényes."

Már a polgári humanizmus is felismerte, hogy az em-
ber nem magányos sziget, "a harang mindannyiunkért szól".
Az egyén önmagában és önmagával is a "közjót" pusztítja;
a társadalmat - a sorsát és jövőjét - tagjai képviselik
és hordozzák. Ezért a társadalomnak - és mindenekelőtt
éppen a szocialista társadalomnak - morális kötelessége,
hogy megóvja tagjait - s nem is csak a közlekedési balese-
tektől. A legnagyobb kár, ami a társadalom létét és jövőjét

fenyegeti, tagjai fizikai és morális állapotának leromlása; ennek megakadályozása egyenesen kötelessége a társadalmi irányítás szerveinek. Egyébként is: az imént idézett szavakban kifejeződő szélsőséges individualizmusnak semmi köze sincs a szocialista értékekhez.

Ha nem fogalmilag, hanem tapasztalatilag (a társadalmi elterjedtség mértékét figyelembe véve) közelítünk a deviáns jelenségekhez, akkor is számolhatunk bizonytalanságokkal, s a kiindulópontok különbözőségéből eredő eltérő szemléletmódokkal. Általában egyetértés van arra vonatkozóan, hogy van a jelenségeknek egy "kemény magva", mely vitathatatlanul deviáns viselkedéseket tartalmaz; ide a bűnözést, az alkoholizmust és a kábítószerfogyasztást, valamint az öngyilkosságot szokás sorolni.

Némileg bizonytalanabb a kép a nem organikus eredetű mentális betegségeket, vagyis a szociálpszichiátria illetékességi körébe tartozó - főként neurotikus - kórképeket illetően. Kétségtelen, hogy ezek nehézségeket okoznak mind az egyénnek, mind környezetének, s zavarják az egyént teljes értékű társadalmi aktivitását és beilleszkedését. (Magyarországon egyébként a deviáció fogalmának szinonímájaként általában a "társadalmi beilleszkedési zavarok" kifejezést szokás használni.) A kérdés annál is inkább figyelmet érdemel, mert - jóllehet világszerte nehézségeket okoz a nem organikus eredetű mentális zavarok pontos leírása és kiterjedtségük megállapítása - számos jel arra vall, hogy számuk a gyorsan változó és modernizálódó társadalmakban növekvő tendenciát mutat. Ez pedig megköveteli, hogy a megelőzés és a gyógyítás megfelelő intézményeit (a mentálhigiéniai szolgálat formáit) korszerűsítsük, illetve kiépítsük.

Egyes szakértők úgy vélekednek, hogy az említettek mellett további társadalmi jelenségeket is célszerű besorolni a deviáns viselkedés fogalmába, éspedig a válást, a rendszeres csavargást, az illegális prostitúciót s bizonyos szexuális rendellenességeket (pl. a homoszexualitást). Kétségtelen, hogy mindezek a deviáció korábban "kemény magjának" nevezett jelenségek sajátos "külső körét", határovezetét alkotják, amelyben kölcsönös átmenetek lehetségesek. A prostitúció pl. gyakran érintkezik a kriminalitással. Az sem vitatható, hogy az említett magatartásformák - főként, ha egy bizonyos mértéket túllépnek - negatív társadalmi tényeknek és folyamatoknak ítéelhetők, "patológikus tünetek". Ám a "társadalmi patológia" nem minden tünete tekinthető egyúttal deviációnak. Így a válás mint jogi intézmény, önmagában nem deviáns viselkedésmód; napjainkban a homoszexualitás "dekriminalizálásának" is tanúi lehetünk - legalábbis bizonyos esetekben.

Mindez azt jelenti, hogy az említett tények sokkal inkább lehetséges hatásaikkal léphetnek be az egyértelműen deviáns viselkedést meghatározó okok láncolatába, mintsem hogy önmagukban tekinthetnének őket ilyennek. A konfliktuózus módon lezajlott válásokat gyakran követi a neurózis vagy az alkoholizmus; a gyerekek könnyen kerülhetnek veszélyeztetett helyzetbe. A csavargás, az illegális prostitúció vagy a homoszexualitás hatásai átsugározhatnak a viselkedés más szféráiba is, s ennek révén hozzájárulhatnak a "klasszikusan deviáns" viselkedésmódok létrejöttéhez.

Deviánsnak lenni sajátos társadalmi minősítést vált ki ("bűnöző", "alkoholista", "elmebeteg" stb.). A deviáció ún. "minősítési elmélete" sokoldalúan vizsgálta a társadalomban lezajló minősítési műveleteket, s az arra rendelt intézmények, szervezetek s a spontán közvélemény ezzel

kapcsolatos működését. Az elmélet - jóllehet bizonyos észszerű megfontolásokra is felhívta a figyelmet - egynémely következtetését alighanem túláltalánosította. Ennek hatásai különösen az ún. "antipszichiátriában" (Szász, Laing) követhetők nyomon. Aligha tartható az a felfogás, amely szerint magának a személyiségnek a szférájában nincs semminemű objektív alap arra, hogy deviánsnak minősítsük; ezt az alapot csupán a minősítők műveletei hozzák létre. Így azután pl. az elmebetegség valóban " mítosznak " vélhető. E túlzások ellenére bizonyos azonban, hogy az egyéni életút során kialakuló "deviáns karrier" menetébe feltétlenül belejátszanak a környezet és a társadalmi intézmények minősítő műveletei. Mindenekelőtt úgy, hogy azok beleépülhetnek az egyén én-képébe, társadalmi identitásába, s ezáltal megszilárdíthatják, tudatosan vállalttá tehetik deviáns magatartását. ("Igen, bűnöző vagyok, alkoholistá vagyok, mindenki annak is tart, s kinek mi köze hozzá!")

Így azután tovább bonyolítja a képet, hogy a deviánsnak minősített egyén olykor "meggyőződéssel" vállalja minősítését, mi több, egyenesen otthonosan érezheti magát egy-egy sajátos deviáns (bűnöző, alkoholista, csavargó) szubkultúrában, amely szubjektív élményei és tapasztalatai szintjén jól integrálja őt, és szilárd személyes kapcsolatok hálójába, antiszociális pseudo-közösségbe illeszti. Ez a szituáció rendkívül nagy ellenálló erőt tanúsíthat a deviáns viselkedés megváltoztatását célzó erőfeszítésekkel szemben, s alapja lehet a deviációs viselkedés irreverzibilis lezajlásának (visszaeső bűnöző, krónikus alkoholista).

Magyarországon a hetvenes évek második felétől kezdve mind élénkebben kezdték foglalkoztatni a közvéleményt a társadalmi és tudományos szerveket a deviáns jelenségek. Ennek fő oka az volt, hogy mind a deviáns viselkedés hagyományos, jelentős történelmi-kulturális előzményekkel rendelkező formái (pl. az öngyilkosság és az alkoholizmus), mindpedig bizonyos újszerű tények (pl. a kábítószer-fogyasztás és pótszerei) nyugtalanító növekedési tendenciákat mutattak. Bizonyos mértékig hasonló fejleményeket tapasztalhattunk a bűnözés dinamikájában is.

Az öngyilkosságok száma, amely hazánkban csakúgy, mint a volt osztrák-magyar monarchia államaiban (Ausztria, Csehszlovákia) egy évszázada mindig is magas volt, az 1950-es évek eleje óta megkétszereződött, s elérte a száz-ezer lakosra eső 45,6 értéket. Ezzel hazánk a nemzetközi statisztika élére került. A lakosságnak mintegy 5-7 százalékat súlyosan érinti az alkoholizmus. A bűnözés összetételében nőtt az erőszakos és a vagyon elleni bűncselekmények száma, valamint a fiatal- és a gyermekkorúak részese-dése. Nőtt azoknak a gyermekeknek és serdülőknek a száma is, akiket veszélyeztetett helyzetben lévőként tartanak nyilván az iskolák és a gyámhatóságok.

E tényekkel magyarázható, hogy az elmúlt években magasszintű megbízások nyomán sokoldalú kutatások és elemzések folytak Magyarországon a beilleszkedési zavarok társadalmi dinamikájáról, okairól és a korlátozásukat célzó átfogó tennivalókról, beleértve az intézményrendszer korszerűsítését is. Az alábbiakban e vizsgálódások egynémely eredményét és megállapítását vesszük szemügyre.

A vizsgálódások alapvető megállapítása abban foglalható össze, hogy a deviáns viselkedés létrejöttét csak genetikus szemlélettel, s egy átfogó szocializációs elmélet keretei között lehetséges magyarázni. A későbbi, immár megszilárdult deviációs viselkedés előzményei rendszerint visszanyúlnak a személyiségfejlődés korai szakaszaiba: a gyermek- és serdülőkorba.

Ezért beszélhetünk ún. "predeviáns szindrómáról", vagyis meghatározott tünetek (affektív viselkedésszervezés, iskolai magatartási zavarok, agresszív viselkedésformák, családi konfliktusok, korai antiszociális megnyilvánulások, alacsony intellektus és a tanulás elutasítása stb.) sajátos együtteséről, amely rendszerint a hasonló tüneteket mutató társas alakzatokba vezetik az egyént (antiszociális csoportok).

Ez a felismerés azért is fontos, mert jelzi, hogy a deviáció korlátozásának legfontosabb módja a korai megelőzés. Ennek pedig a család, az iskola és a közvetlen lakóterület a legfontosabb intézményei. Különösen fontos mielőbb egy olyan átfogó családgondozói hálózat kiépítése, amely képes arra, hogy az arra rászoruló családot mint egy-egy alkalzatot támogassa, és pedig minden lehetséges eszközzel (szociális segély, nevelési és mentális tanácsadás és gondozás, pszichiátriai támogatás, szükség esetén elvonókúra stb.).

Nem kevésbé fontos, hogy a társadalmi önsegély formái, maguknak az érintetteknek az aktivitása széleskörűen támogassa az állami intézmények tevékenységét (pl. anti-alkoholista klubok, a közművelődési intézmények klubjai, telefonszolgálatok, önkéntes gondozás, idősök támogatása). Mindehhez új típusú szakemberekre is szükség van: család-

gondozókra, szociális munkásokra (social worker), akiknek megfelelő képzést kell biztosítani.

A vizsgálódások rámutattak arra, hogy a különböző deviáns viselkedésmódok gyakorta különös együttjárásokat mutatnak. Emellett sokszor véletlenszerű tényezőkön múlik, hogy a személyiségfejlődés korai zavarai milyen konkrét deviációkban mutatkoznak meg a későbbiek során. Így pl. rendkívül szoros kapcsolat jellemző bűnözés és alkoholizmus (vagy a narkótikumok fogyasztása) között. Ugyancsak gyakori együttjárást mutat neurózis és öngyilkosság vagy neurózis, alkoholizmus és öngyilkosság. Máskor az öregkori elmagányosodással vagy valamely súlyos szomatikus betegséggel kapcsolódik össze az öngyilkosság vagy annak kísérlete. (Az adatok arra vallanak, hogy a befejezett, "sikeres" öngyilkosságok és kísérletek aránya: 1:5.) Egyebek között ezért is kíváncsi, hogy a különböző deviációs jelenségeket kezelő intézmények és szakemberek szorosban együttműködjenek, s ne az egyes megnyilvánulásokat, hanem a teljes személyiséget kezeljék és gondozzák. Nem ritkák az olyan családi konstellációk, amikor az apa alkoholista, az anya neurótikus, a gyerekek pedig a veszélyeztetettek nyilvántartásában szerepelnek. Ilyenkor a család minden tagjával más és más intézmény foglalkozik, magával a családdal azonban senki sem törődik. Ezért is oly fontos, hogy a megelőzés fő színterének a családot tekintsük.

Mindaz, amit eddig elmondottunk, egyúttal azt is sugallja, hogy a deviációs jelenségek minden országban - a történeti-kulturális hagyományoktól, a gazdasági-politikai viszonyoktól, s számos egyéb tényezőtől függően - sajátos konkrét arculatot mutatnak. Ezért - bármily fontos legyen is a nemzetközi tendenciák és tapasztalatok elemzése és hasznosítása - minden országnak a "maga deviációjával" kell megküzdenie.

Ehhez viszont az szükséges, hogy az érintett tudományok folyamatosan vizsgálják a fejleményeket, az új tendenciákat, s így eredményeikkel képesek legyenek hozzájárulni a cselekvési alternatívák kidolgozásához, az állami és társadalmi intézményrendszer fejlesztéséhez. Erre annál is inkább szükség van, mivel a deviáns jelenségek - olykor egymással összefonódva, olykor egymástól függetlenül vagy más társadalmi (pl. demográfiai, migrációs, gazdasági stb.) folyamatok által befolyásolva - meglehetősen nagy változékonyságot, sajátos ciklikus dinamizmust mutatnak.

Igy pl. a kriminalitás belső összetétele viszonylag gyorsan átalakulhat; más deviációk alakulásában gyakorta nehezen értelmezhető növekedési vagy csökkenési mikrociklusok rajzolódhatnak ki (pl. az öngyilkosságban), vagy jelentős regionális különbségek mutatkozhatnak. Ezek alaposabb megismerése hozzájárulhat mind a jelenségek társadalmi hátterének, okainak megvilágításához, mind pedig a társadalmi cselekvés hatékonyságának növeléséhez.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a deviációra vonatkozó statisztikai adatok egy bizonyos értelemben mindig "működési statisztikák", vagyis a jelenségek és a kezelésükre rendelt társadalmi intézmények sajátos interakcióját tükrözik. A neurózisok száma szükségképpen és mindig nagyobb, mint amit a kórházi betegforgalmi adatok tükröznek, hiszen az érintettek jelentős része feltehetően nem kerül kapcsolatba a megfelelő intézményekkel. Ugyanilyen bizonytalanság tapasztalható az "alkoholista" és a "nagyivó" közti határ megvonásában, az öngyilkossági kísérletek egy részének "láthatóságában". Sok vita zajlik az ún. "látens bűnözés" kérdéseiről is, vagyis arról, hogy milyen mértékűre becsülhető azoknak a - jobbra kisebb jelentőségű - bűncselekményeknek a száma, amelyekről az illetékes szervek nem szereznek tudomást.

Mindabból az is következik, hogy a deviáns viselkedésnek mindig van egy olyan övezete, amely még mintegy belesimul, beleolvad a "normálisként" vagy csupán vitatottként számon tartott magatartásmódba, vagy pedig rejtett marad. Ez elméletileg és gyakorlatilag azért látszik fontosnak, mert a deviáció határozottabb, "keményebb" alakjai rendszerint ebből az övezetből lépnek elő és válnak láthatóvá.

A megelőzés viszont mindig sikeresebb lehet, ha a hibás fejlődés korai szakaszában siet az egyén segítségére. Köztudott, mennyivel nehezebb a visszaeső bűnöző, az idült alkoholista reszocializálása vagy a többszörösen öngyilkosságot megkísérelt egyén megsegítése, mint a deviáns karrier kezdeti, még kevésbé "látható" szakaszában történő beavatkozás. Ez viszont ismét csak a jelenségek szisztematikus és differenciált tanulmányozásának, folyamatos és árnyalt elemzésének a fontosságát húzza alá.

A témába vágó magyarországi kutatások az elmúlt években igen sokoldalúan igyekeztek áttekinteni a deviáció társadalmi-történeti, gazdasági és kulturális hátterét, tényezőit. E vizsgálódások során néhány tényező súlya különösen jelentősnek bizonyult. Ezek közül más összefüggésekben már többször említettük a történeti-kulturális hagyományok és a helyi kultúrában öröklődő viselkedési minták szerepét. Itt valóban gyakorta úgy fest a helyzet, amiként az ismert marxi mondás fejezi ki: "A holt fogva tartja az életöt."

Emellett főként a társadalmi folyamatok két csoportja mutatott jelentős kapcsolatokat a deviációs jelenségekkel. Az egyik: a történeti időt tekintve rendkívül gyors, olykor szervesen belső migráció és mobilitás, s ezek következményei. A másik: a társadalom ún. halmozottan hátrányos helyzetben lévő rétegeinek léte.

Az elmúlt két-három évtizedben Magyarországon rendkívül heves s tendenciájukat tekintve pozitív társadalmi mozgások zajlottak le; a szocialista átalakulások menetében milliók élete billent ki a megszokott kerékvágásból. Alig két és fél évtized alatt egyharmadára csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Rendkívül gyors urbanizációs folyamat ment végbe. Jellemző, hogy ma a 15 éven felüli magyar népesség 45 százaléka nem ott él, ahol született. Mindezt azonban bizonyos "árat" is fizetni kellett, amint hogy az alapjában és lényegükben véve pozitív társadalmi folyamatoknak, változásoknak is mindig vannak ellentmondásos, új feszültségeket gerjesztő oldalaik. Így pl. mintegy egy millióra tehető az ún. "ingázók" száma, akik családjuktól, lakóhelyüktől távol kényszerülnek munkát vállalni, s vagy munkásszállásokon élnek, vagy naponta többé vagy kevésbé hosszú ideig utaznak.

Mindez azzal járt, hogy az egyének társadalmi integrációja sok esetben meglazul; gyakran kerülnek anonim helyzetbe; családi viszonyaik zaklatottak; lakóterületükön sem kellően otthonosak; a társadalmi viselkedésszabályozás (pl. a közvélemény) hatásai kevésbé érik el őket. Ennek következtében igen gyakran fogékonyakká válnak a deviációs magatartásmódok (mindenek előtt az alkoholizmus) iránt.

Némileg általánosabban fogalmazva, e problémák mélyén az egyént közvetlenül magukba foglaló társas alakzatok (család, lakóhely, munkahely, baráti kör, rokonság stb.) állapotának kérdései húzódnak meg, és pedig mindenek előtt abból a szempontból, hogy mennyire képesek tagjaikat szervesen integrálni. Mindez mélyen érinti a szocialista demokratizmus általános fejlesztésének, valamint a szocialista életmód kollektivistikus vonásai erősítésének tenivalóit.

A magyar társadalom halmozottan hátrányos helyzetben lévő csoportjait bizonyos társadalmi hátrányok (alacsony szakmai kvalifikáció, rossz lakásviszonyok, csonka családi helyzet, betegség, alacsony jövedelem, nagy gyermeklétszám, alacsony iskolázottság stb.) együttes létezése és hatása jellemzi. Más esetekben (mint pl. a lakosság mintegy 3,5 százalékát kitevő cigánylakosság esetében) egy sajátos etnikai csoport gyökeres életformaváltásának és társadalmi integrációjának ellentmondásos folyamatai járhatnak együtt fokozott nehézségekkel. Ezek a helyzetek csökkenthetik az ellenállóerőt a deviációs viselkedésmódok "kihívásaival" és az általuk kínált lehetőségekkel szemben. Különösen súlyos helyzetek alakulhatnak ki akkor, ha e csoportok lokálisan is jól elkülöníthető, jobbára leromlott városi körzetekben koncentrálódnak.

Az elemzések természetesen a társadalmi valóság számos más oldalát és folyamatát is áttekintették abból a szempontból, hogy milyen pozitív, illetve negatív kapcsolatot mutatnak a deviációval. Így különös figyelemben részesültek a társadalom iskolázottsági színvonalának és az iskola tevékenységének kérdései, különösen abból a nézőpontból, hogy miképpen tud megbírkózni a számára "nehéz" gyerekekkel, s hogy mi lesz az iskolából - főleg a középfokú iskolákból - nem kis számban lemorzsolódott serdülők és ifjak sorsa. Elemzések születtek a szocialista társadalom viselkedésszabályozó rendszerei (jog, erkölcs, hagyományok stb.) állapotáról, fejlesztésük módjairól, de a társadalmi közhangulatok és közérzet, valamint közmorál tendenciáiról is.

A számos értékes eredmény és adat ellenére végül is azt mondhatjuk: bár minden korábbinál sokrétűbb képet sikerült alkotni a deviációs viselkedés hazai helyzetéről,

s annak okairól, valamint a tennivalókról, változatlanul igen sok megoldatlan kérdés vár további elemzésre, legyen szó akár a jelenségek társadalmi és egyéni genezisééről, akár a hatékony megelőzés és korrekció módszereiről.

Mindenképpen bizonyos azonban, hogy a szaktudományok egész sorának hozzájárulása nélkül valóságunk e nyugtalanító tényei nem ismerhetők meg maradéktalanul, s ami még fontosabb: nélkülük az eredményes társadalmi ellenszegülés vonalai sem dolgozhatók ki.

Irodalom

- Engels F.: A munkásosztály helyzete Angliában. MEM 2, Bp. 1954.
- Andorka R., Buda B., Cseh-Szombathy L.: A deviáns viselkedés szociológiája. Bp. 1974.
- Durkheim E.: Az öngyilkosság. Bp. 1967.
- Dubinyin N.P., Karpec I.I., Kudr Javcev V.N.: Genetyka, povegyenyije, otvetsztvennoszty. Moszkva 1982.
- Le Bon G.: Psychologie des foules. Paris, 1895.
- Loing R.: The divided self. Baltimor, 1965.
- Makarenko A.Sz.: Protiv sablona. Szocs., t. 6. Moszkva 1952.
- Merton R.K.: Social theory and social structure. Gelncoe Ill. 1968.
- Pataki F. (szerk.): A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. 1-11. Bp. 1984.
- Sighele S.: La folla delinquente. Milano, 1895.
- Szasz Th.: Myth of mental illness. Foundations for a theory of personal conduct. London, 1962.
- Tarde G.: Les lois de l'imitation. Paris, 1899.